

<http://doi.org/10.22133/MTLJ.2022.348163.1100>

Methods of Withdrawal of Electronic Contracts in Iranian Electronic Commerce Law

Saeideh Bagheri Asl

Assistant Professor, Private Law Department, Faculty of Law, Technology & Politic Sciences, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran

Article Info

Abstract

Original Article

Received:

20-6-2022

Accepted:

28-7-2022

Keywords:

Contract

Method of Withdrawal

Electronic Contracts

Electronic Communications

Physical Rescission

Electronic Rescission

One of the critical issues of electronic contracts relates to their withdrawal. The essential question of recent research is which methods can withdraw electronic contracts. The method of this research in finding mentioned question answers that the article on Iranian E-commerce code has put the base of comparative study for presenting the withdrawal methods of electronic contracts and solving the existing ambiguity. It has acquired and presented the withdrawal methods of electronic contracts on the strength of intellectual analysis and legal inference. It has been concluded that there are two physical and electronic methods for cancelling electronic contracts. Since this research is the first scientific search in issue and practical research, its results will be used by law scholars, attorneys, judges of courts, and arbitrators in interpreting the articles of the E-commerce code regarding withdrawal methods of electronic contracts.

***Corresponding author**

E-mail: bagheriasl@iaut.ac.ir

How to Cite:

Bagheri Asl, S. (2022). Methods of Withdrawal of Electronic Contracts in Iranian Electronic Commerce Law. *Modern Technologies Law*, 3(5), 121-132.

Published by University of Science and Culture <https://www.usc.ac.ir>
Online ISSN: 2783-3836

روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران

سعیده باقری اصل

استادیار گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی تبریز، تبریز، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳۰	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۶	
واژگان کلیدی: قرارداد روش انصراف قرارداد الکترونیکی ارتباطات الکترونیکی انصراف فیزیکی انصراف الکترونیکی	یکی از مسائل مهم قراردادهای الکترونیکی انصراف از این قراردادها است. سؤال اساسی پژوهش پیش رو این است که با کدام روش‌ها می‌توان از قرارداد الکترونیکی انصراف داد؟ روش این پژوهش در یافتن پاسخ این پرسش توصیفی و تحلیلی با استناد به روش کتابخانه‌ای و نیز استنباط از مواد قانونی است. توضیح این‌که مواد قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ برای ارائه روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی و حل ابهام موجود مبنای این پژوهش قرار گرفته و روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی با استناد به روش تحلیل عقلانی و استنباط حقوقی ارائه شده است. بنابر نتایج پژوهش، دو روش فیزیکی و الکترونیکی در انصراف از قراردادهای الکترونیکی وجود دارد. از آنجاکه این پژوهش هم نخستین کار علمی درباره این مسئله و هم پژوهشی کاربردی است، نتایج آن برای حقوقدانان، وکلای دادگستری، قضات دادگاه‌ها و داوران در تفسیر مواد قانون تجارت الکترونیکی ایران درباره روش‌های انصراف قراردادهای الکترونیکی کاربرد خواهد داشت.
*نویسنده مسئول رایانامه: bagheriasl@iaut.ac.ir	
نحوه استناددهی: باقری اصل، سعیده (۱۴۰۱). روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران. <i>حقوق فناوری‌های نوین</i> ، ۳(۵)، ۱۲۱-۱۳۲.	
ناشر: دانشگاه علم و فرهنگ https://www.usc.ac.ir شاپای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۳۸۳۶	

مقدمه

یکی از نهادهای حقوق تجارت الکترونیکی، انصراف از قراردادهای الکترونیکی است (باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸)؛ به این بیان که انصراف از قرارداد فقط در قراردادهای الکترونیکی پیش‌بینی شده است (الشریف و اسعدی، ۱۳۹۳، ص ۱۳۵) که در محیط مجازی و الکترونیکی شکل گرفته است (ق.ت.ا، مواد ۳۷-۳۸). بدین توضیح که قانون تجارت الکترونیکی ایران انصراف از قراردادهای الکترونیکی را با عنایت به نیازهای تجارت الکترونیکی پیچیده امروز و کاربردهای موردنظر آن و برای حمایت انحصاری از خریدوفروش در بستر مبادلات الکترونیکی و به تبعیت از قوانین آنسیترال (مقررات نمونه تجارت الکترونیکی آنسیترال ۱۹۹۶ و ۲۰۰۱.م.)^۱ و هماهنگ با کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی مصوب نوامبر ۲۰۰۵ مجمع عمومی سازمان ملل متحد تنظیم کرده و به تصویب رسانده و مواد ۳۷ و ۳۸ و نیز ۴۵ و ۴۶ این قانون را به حق انصراف قراردادهای الکترونیکی اختصاص داده است (باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸). ماده ۱۴ این کنوانسیون^۲ نیز به انصراف از قراردادهای الکترونیکی برای صرفه‌جویی در هزینه‌های تجارت بین‌المللی، اعم از هزینه‌های مالی و زمان، و ایجاد بستر مناسب مبادلات الکترونیکی و حمایت از اقدام‌کنندگان آن اختصاص داده شده است. اهمیت مضاعف این کنوانسیون در آن است که هیئت وزیران دولت جمهوری اسلامی ایران الحاق به این کنوانسیون را تصویب کرده‌اند (تصویب‌نامه شماره ۳۵۷۸۱ / ت۳۶۹۷۵ مورخ ۱۳۸۶/۳/۸ هیئت وزیران) و مواد آن در صورت تصویب مجلس شورای اسلامی جزئی از مقررات حقوق قراردادهای الکترونیکی ایران محسوب خواهد شد.

سؤال اساسی این پژوهش درخصوص انصراف از قراردادهای الکترونیکی این است: با کدام روش‌ها می‌توان از قراردادهای الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران انصراف داد؟

اهمیت پژوهش در پاسخ به این پرسش اساسی و سؤالات فرعی آن در این است: اول این که حقوق تجار و تکالیف آنان را به‌عنوان اطراف قرارداد الکترونیکی در روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی تعیین می‌نماید؛ دوم، حقوق اشخاص غیرتاجر و تکالیف آنان را به‌عنوان اطراف قرارداد الکترونیکی در روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی تعیین می‌نماید؛ سوم، تکلیف قضات دادگاه‌ها، وکلای دادگستری و داوران را در پرونده‌های قراردادهای الکترونیکی معلوم می‌سازد؛ چهارم، نخستین پژوهشی است که درخصوص روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی بررسی می‌کند و مسئله تحقیق سابقه پژوهشی ندارد.

پیشینه پژوهش

درخصوص ماهیت حق انصراف مقالات متعددی نوشته شده است، اما هیچ‌یک به مسئله این پژوهش، یعنی روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی، نپرداخته است و در این خصوص خلأ علمی وجود دارد. نوآوری این پژوهش در مرتفع‌ساختن این خلأ علمی است. پژوهش‌های انجام‌شده مربوط به عنوان این پژوهش نیستند بلکه در ماهیت حق انصراف انجام یافته و عبارت‌اند از: ۱. «تأملی بر ماهیت حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی» (الشریف، ۱۳۹۳، ص ۱۳۳-۱۵۳)؛ ۲. «تبیین ویژگی‌ها و آثار حق انصراف مصرف‌کننده، مقرر در مواد ۳۷ و ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی» (زرکلام و طاهرزاده، ۱۳۹۲، ص ۲۹-۵۲)؛ ۳. «ماهیت حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی» (باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۷-۳۲)؛ ۴. «احکام اختصاصی خیار حق انصراف قانون تجارت الکترونیکی ایران» (باقری اصل، ۱۳۸۷، ص ۵۹-۷۶).

1. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Wide to Enactment 1996, United Nations Publication, New York, 1997; UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment 2001, United Nations Publication, New York 2002.

2. United Nations Convention in use of electronic communications in international contracts, 2005.

3. United Nations Convention in use of electronic communications in international contracts, 2005.

روش‌شناسی

روش پژوهش در یافتن پاسخ سؤالات اصلی و فرعی مذکور و به‌منظور رسیدن به اهداف گفته‌شده توصیفی و تحلیلی با استناد به روش کتابخانه‌ای و نیز استنباط از مواد قانونی است؛ بدین بیان که مواد قانون تجارت الکترونیکی ایران، مصوب ۱۳۸۲، برای ارائه روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی و حل ابهام موجود، مبنای پژوهش قرار گرفته و روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی با استناد به روش تحلیل عقلانی و استنباط حقوقی به‌دست آمده و در دو بخش به شرح ذیل ارائه شده است.

۱. معنای انصراف از قرارداد الکترونیکی و تشابه و تفاوت اساسی ماهیت انصراف با دو نهاد فسخ و خیار

هرچند بیان شد که مسئله این تحقیق در صدد بیان ماهیت حق انصراف و احکام و آثار آن نیست؛ چراکه مسئله تحقیق حاضر، امر دیگری است ولی چون موضوع تحقیق روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی است لذا شایسته است معنی و تشابه و تفاوت انصراف با دو نهاد فسخ و خیار در جهت تبیین موضوع مسئله تحقیق مقایسه شود. برای وصول این هدف در سه عنوان به شرح ذیل به این مسئله پرداخته شد است.

۱-۱. معنای انصراف از قراردادهای الکترونیکی

معنای انصراف از قرارداد الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران عبارت است از اعلام قصد انشای مصرف‌کننده و خریدار بر خاتمه‌دادن، انحلال قرارداد الکترونیکی یا بازگشت از آن، بدون آن‌که موافقت طرف مقابل قرارداد لازم باشد (ق.ت.ا، ماده ۳۷). مصرف‌کننده برای اعلام قصد انشای خود بر خاتمه‌دادن، انحلال قرارداد الکترونیکی یا بازگشت از آن دست‌کم به مدت هفت روز کاری مهلت دارد. این است که ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی مقرر کرده است: «در هر معامله از راه دور، مصرف‌کننده باید حداقل هفت روز کاری، وقت برای انصراف از قبول خود بدون تحمل جریمه و یا ارائه دلیل داشته باشد. تنها هزینه تحمیلی بر مصرف‌کننده، هزینه بازپس فرستادن کالا خواهد بود.» مقصود از اصطلاح «هر معامله از راه دور» معامله با وسایل الکترونیکی است و در این پژوهش از آن به «قرارداد الکترونیکی» تعبیر شده است. معنای مزبور «معامله از راه دور» و نیز عنوان «قراردادهای الکترونیکی» از عنوان مبحث اول باب سوم قانون تجارت الکترونیکی مستفاد است؛ به این توضیح که عنوان این مبحث عبارت از «حمایت‌های انحصاری در بستر مبادلات الکترونیکی» است و ماده ۳۷ قانون تجارت الکترونیکی در ذیل فصل اول این مبحث و این عنوان قرار گرفته است.

۲-۱. تشابه اساسی ماهیت انصراف قراردادهای الکترونیکی با نهادهای فسخ و خیار

تشابه نخست اصلی بین انصراف از قراردادهای الکترونیکی و نهادهای فسخ قرارداد و اعمال خیار در عقود لازم در این است که اعمال هر سه نهاد مذکور موجب انحلال قرارداد می‌شود (باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸). تشابه دیگر این سه نهاد در این است که هر سه ايقاع هستند؛ یعنی اعمال حق انصراف، فسخ و خیار به اراده طرف دیگر قرارداد نیاز ندارد (باقری اصل، ۱۳۸۷، ص ۶۱). بنابراین، معنای لغوی و اصطلاحی فسخ و اعمال خیار در قرارداد و نیز انصراف از قرارداد الکترونیکی قصد صرف‌نظرکردن، بازگشتن از قرارداد و انحلال قرار الکترونیکی است، بدون آن‌که موافقت طرف مقابل قرارداد لازم باشد (باقری اصل، ۱۳۸۷، ص ۶۰؛ امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۶۰؛ کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۳۰۱-۳۰۲).

۳-۱. تفاوت اساسی ماهیت انصراف قراردادهای الکترونیکی با نهادهای فسخ و خیار

با این وصف، نباید این مشابهت ظاهری موجب شود که ماهیت حق انصراف با ماهیت فسخ و خیار در عقود نیز واحد تلقی گردد؛ به این استدلال که ماهیت حق انصراف و احکام ناشی از آن با ماهیت حق فسخ و خیار و احکام ناشی از فسخ و خیار تفاوت اساسی دارد (باقری اصل، ۱۳۸۷، ص ۶۱). سه تفاوت اساسی آن‌ها در ادامه شرح داده می‌شود:

تفاوت اساسی نخست بین نهادهای حقوقی مزبور از ماده ۴۵ و ۴۶ قانون تجارت الکترونیکی قابل استنباط و ارائه است. ماده ۴۵ به بیان ماهیت حق انصراف قراردادهای الکترونیکی پرداخته و مقرر کرده است: «اجرای حقوق مصرف‌کننده به موجب این قانون نباید بر اساس سایر قوانین که حمایت ضعیف‌تری اعمال می‌کنند، متوقف شود.» همچنین این قانون در ماده ۴۶ خود بیان داشته است: «استفاده از شروط قراردادی خلاف مقررات این فصل و همچنین اعمال شروط غیرمنصفانه به ضرر مصرف‌کننده مؤثر نیست.»

مطابق این دو ماده قانون تجارت الکترونیکی، ماهیت انصراف قرارداد الکترونیکی حکم آمره قانون‌گذار است، درحالی‌که ماهیت فسخ و خیار از مقررات تکمیلی است (باقری اصل، ۱۳۸۷، ص ۶۶)؛ به این توضیح که مقررات و قواعد حقوقی از حیث درجه اعتبار به امری و تکمیلی تقسیم می‌شوند: دسته نخست، در هر صورت الزام‌آور و لازم‌الاتباع است. بدین معنی که طرفین عقد نمی‌توانند علیه آن‌ها توافق کنند و اگر دست به چنین توافقی بزنند، توافقشان گاهی فقط شرط و توافق مذکور را باطل می‌کند و گاهی، علاوه بر شرط و توافق مذکور، موجب بطلان عقد نیز می‌شود (قانون مدنی، مواد ۲۳۲-۲۴۶). ولی دسته دوم، در صورتی که طرفین قرارداد برخلاف آن توافق نکنند، جانشین اراده طرفین می‌شود. از این رو، در حقوق موضوعه ایران، طبق ماده ۱۰ قانون مدنی، آزادی اشخاص در قرارداد شرط ضمن قرارداد تا جایی محترم است که قرارداد و مفاد آن با قوانین امری مغایر نباشد؛ اما مخالفت قراردادی با قوانین تکمیلی مانع از نفوذ و اعتبار آن نیست، زیرا تراضی طرفین بر قانون تکمیلی حکومت می‌کند (کاتوزیان، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۱۴۹-۱۵۰).

تفاوت اساسی دوم بین نهاد انصراف از قراردادهای الکترونیکی و اعمال فسخ و خیار در عقود معین لازم در این است که دو نهاد اخیر در قراردادهای لازم (ق.م، ماده ۳۹۶) و خیاری (قانون مدنی، ماده ۴۵۶) پیش‌بینی شده که در محیط فیزیکی تشکیل شده است، ولی انصراف از قرارداد فقط به قراردادهای خاص تعلق دارد که از آن به قراردادهای الکترونیکی تعبیر شده است (ق.ت.ا، مواد ۳۷-۳۸).

تفاوت اساسی سوم بین نهاد انصراف از قراردادهای الکترونیکی و اعمال فسخ و خیار در عقود معین لازم در این است که هرچند بیان شد که همه این سه نهاد از ایقاع هستند (باقری اصل و همکاران، ۱۳۹۶، ص ۸)، ولی آثار حقوقی ایقاع در انصراف فیزیکی بلافاصله ایجاد می‌شود (امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۱۶۰؛ جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲، ص ۵۰۲؛ کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۳۰۲-۳۰۱)، درحالی‌که آثار حقوقی ایقاع در انصراف الکترونیکی بعد از ارسال پیغام انصراف از قرارداد الکترونیکی کالا یا خدمات به مخاطب تحقق می‌یابد (کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا، بند ۱ ماده ۲۰؛ معاونت آموزش و پژوهش قوه قضاییه، ۱۳۸۹، ص ۹۸؛ سرمد سعیدی و میرزایی، ۱۳۸۳، ص ۳۹۵-۳۸۷؛ نوری و نخجوانی، ۱۳۸۲، ص ۱۲۷-۱۲۵). بنابراین، از آنجاکه انصراف از قرارداد الکترونیکی نوعی ایقاع تلقی می‌شود، طبق اصول حاکم بر ایقاعات باید قبول کرد که انصراف از قرارداد الکترونیکی عمل حقوقی یک‌طرفه است و بدون اعمال اراده طرف دیگر پدید می‌آید (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۲، ص ۵۰۲؛ کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۳۰۲-۳۰۱)، ولی درعین حال، بدون اطلاع طرف دیگر پدید نمی‌آید. با لحاظ این شرط، انصراف از قرارداد الکترونیکی باید به مخاطب ابلاغ شود و ابلاغ صحیح و درست قصد انصراف از قرارداد الکترونیکی را می‌توان هم با استفاده از واسطه‌های فیزیکی انجام داد، هم با استفاده از ارتباطات الکترونیکی.

تفاوت اساسی چهارم بین نهاد انصراف از قراردادهای الکترونیکی و اعمال فسخ و خیار در آثار انصراف و فسخ و خیار است؛ به این توضیح که شروع اعمال حق انصراف در خرید و فروش کالا از تاریخ تسلیم کالا به مصرف‌کننده و در فروش خدمات از روز انعقاد قرارداد الکترونیکی است، مگر این‌که تأمین‌کننده کالا و خدمات ارائه اطلاعات مورد نظر مواد ۳۳ و ۳۴ این قانون را به تأخیر اندازد؛ در این صورت، آغاز حق انصراف مصرف‌کننده پس از تاریخ ارائه اطلاعات خواهد بود (ق.ت.ا، ماده ۳۸).

بنابراین، مطابق ماده ۳۸ این قانون، آثار انصراف از قرارداد الکترونیکی به گذشته معطوف است و قرارداد را از زمان تشکیل منحل می‌سازد؛ یعنی انصراف از قرارداد الکترونیکی اثر قهرایی دارد و این قاعده برخلاف قاعده حاکم بر فسخ قرارداد و اعمال خیار عقد خیاری است؛ به این استدلال که اثر انحلال قرارداد با فسخ و خیار به آینده معطوف است و عقد را در آینده از بین می‌برد. هرچند آثار فسخ قرارداد و انحلال عقد

خیاری با اعمال خیار در قانون مدنی تصریح نشده است، آثار فسخ و خیار از ماده ۴۵۹ قانون مدنی در بیع شرط و از ماده ۲۸۷ و ۲۸۸ قانون مدنی در اقاله با عنایت به وحدت ملاک آن‌ها قابل استنباط است. وحدت ملاک بین آن‌ها در این است که هرچند فسخ و خیار با اراده یکی از طرفین و اقاله با اراده هر دو طرف تحقق می‌یابد، نتیجه هر سه آن‌ها زوال عقد است؛ بلی سبب زوال آن‌ها متفاوت است؛ به این توضیح که سبب زوال عقد در اقاله توافق و اراده طرفین است و سبب زوال عقد در فسخ و خیار فقط اراده یکی از دو طرف است (ق.م، مواد ۴۵۹، ۲۸۷ و ۲۸۸؛ امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۳۲۹ و ۵۴۶). بنابراین، اثر فسخ و اعمال خیار و اقاله در حقوق ایران از زمان فسخ است؛ یعنی اثر قهقهایی ندارد (امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۵۶۳) و این تفاوت دیگر بین نهاد انصراف با نهادهای فسخ، خیار و اقاله است.

۲. اقسام و تشریفات انصراف از قراردادهای الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران

روش‌های انصراف از قرارداد الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ گاهی در خدمات و گاهی در کالا است و این دو قسم با هم فرق دارند (ق.ت.ا، ماده ۳۸) و نیز تشریفات انصراف فیزیکی و الکترونیکی با هم متفاوت است (ق.ت.ا، مواد ۵، ۶، ۳۳، ۳۸، ۴۰ و ۴۱). بنابراین، لازم است هریک از این دو روش انصراف و نیز تشریفات طی دو گفتار ذیل پیگیری شود.

۲-۱. روش فیزیکی انصراف از قرارداد الکترونیکی

بند جیم ماده ۳۴ قانون تجارت الکترونیکی ایران شرایط فراگرد^۱ روش انصراف از معامله الکترونیکی کالا و نیز بند د این ماده شرایط فراگرد روش انصراف از قراردادهای انجام خدمات را بیان کرده‌اند. بندهای مذکور تأمین‌کننده کالا و خدمات را ملزم به ارائه اطلاعاتی کرده است که باید به‌طور جداگانه، ضمن تأیید اطلاعات مقدماتی، اطلاعات مربوط به شرایط و روش‌های فراگرد انصراف از معامله الکترونیکی کالا و نیز شرایط و روش انصراف در قراردادهای انجام خدمات را به خریدار به‌عنوان مصرف‌کننده ارسال کند و روش انصراف از قرارداد الکترونیکی کالا و خدمات را طی این اطلاعات به مشتری ابلاغ نماید (ق.ت.ا، بندهای ج و د ماده ۳۴).
بنابراین، روش انصراف از قرارداد الکترونیکی در اطلاعات مقدماتی مورد پیش‌بینی است و مجدداً طی ارسال اطلاعات تکمیلی به اطلاع مشتری می‌رسد.

مطابق ماده ۳۵ همین قانون، اطلاعات اعلامی و تأییدی اطلاعات اعلامی به مصرف‌کننده باید در واسطی بادوام، روشن و صریح باشد و در زمان و با وسایل مناسب ارتباطی در مدت معین و بر اساس لزوم حسن‌نیت در معاملات و از جمله ضرورت رعایت افراد ناتوان و کودکان ارائه شود. مطابق بند و ماده ۳۳ قانون تجارت الکترونیکی ایران، تأمین‌کننده ملزم است شرایط و فرایند انصراف از قرارداد الکترونیکی را مانند شرایط و فرایند عقد، نحوه پرداخت ثمن و تحویل کالا و خدمات، نحوه اجرای عقد، نحوه ارجاع کالا و خدمات پس از فروش را به اطلاع خریدار به‌عنوان مصرف‌کننده ابلاغ نماید.

بنابراین، اگر مصرف‌کننده بخواهد از قرارداد الکترونیکی ناظر بر کالا یا خدمات اعلام انصراف نماید باید مطابق مفاد ماده ۳۷ قانون مذکور عمل کند و عملیات فیزیکی ذیل را انجام دهد که در متن ماده مذکور مقرر شده است:

«در هر معامله از راه دور مصرف‌کننده باید حداقل هفت روز کاری وقت برای انصراف (حق انصراف) از قبول خود بدون تحمل جریمه و یا ارائه دلیل داشته باشد، تنها هزینه تحمیلی بر مصرف‌کننده هزینه بازپس فرستادن کالا خواهد بود.»

بر اساس مفاد این ماده، مصرف‌کننده اگر قصد انصراف از قرارداد الکترونیکی داشته باشد باید تشریفات ذیل را وفق ماده ۳۸ قانون تجارت الکترونیکی ایران رعایت کند:

۱. فراگرد انصراف از قرارداد الکترونیکی یک اصطلاح ماده ۳۴ قانون تجارت است که در بند ج این ماده بدان تصریح شده و فراگرد انصراف از قرارداد الکترونیکی را مطابق مفاد مواد ۳۷ و ۳۸ اعلام کرده است. در متن مقاله به این دو ماده پرداخته شده است.

نخست، کالا یا خدمات دریافت‌شده را به فروشنده به‌عنوان تأمین‌کننده پس فرستد؛ دوم، اعلام انصراف را در داخل هفت روز کاری انجام دهد؛ سوم، انصراف او حتی می‌تواند بدون تحمل جریمه یا ارائه دلیل باشد؛ چهارم، تنها هزینه تحمیلی بر مصرف‌کننده هزینه بازپس فرستادن کالا خواهد بود؛ پنجم، از آنجاکه صرف بازپس فرستادن کالا و خدمات بر انصراف از قرارداد الکترونیکی دلالت نمی‌کند، خریدار کالا و خدمات باید قصد خود را از انصراف قرارداد الکترونیکی نیز به اطلاع فروشنده ابلاغ کند. البته اعلام قصد انصراف از قرارداد الکترونیکی و اعلام انصراف از خرید الکترونیکی مذکور می‌تواند با روش الکترونیکی نیز باشد که آن را در گفتار بعدی شرح خواهیم داد.

قانونگذار تجارت الکترونیکی ایران، وفق مواد ۳۳ و ۳۴، فروشندگان و تأمین‌کنندگان کالا و خدمات را موظف کرده است که در صفحه اصلی سایت و سامانه الکترونیکی خود، فراگرد انصراف از قراردادهای الکترونیکی طراحی و نصب کنند و راهنمای انصراف مصرف‌کننده و خریدار کالا و خدمات از قرارداد را نیز در این صفحه به‌صورت شفاف تنظیم نمایند. بررسی میدانی این صفحات فروشگاه‌ها نشان می‌دهد که غالب فروشگاه‌های الکترونیکی دارای شناسنامه ثبت شرکت این قوانین حقوق مصرف‌رعايت می‌کنند و فراگرد انصراف مصرف‌کننده از خرید الکترونیکی را در سایت خود تعریف می‌نمایند.

۲-۲. روش الکترونیکی انصراف از قرارداد الکترونیکی

تحول در ابزارها و وسایل ارتباطات بشری جهان دیگری را بر روی بشریت گشود و تنها وسیله ارتباط که همان ارتباط فیزیکی بود را به ارتباط الکترونیکی نیز گسترش داد، به‌طوری‌که امروزه برای انعقاد قرارداد، علاوه بر روش‌های کتبی و شفاهی، روش مجازی نیز مرسوم شده است (بناء نیاسری، ۱۳۸۵، ص ۴۹). این روش، علاوه بر انعقاد قرارداد، در انصراف و انحلال از آن نیز مرسوم است.

بنابراین، مصرف‌کننده یا شخصی که در اثر اشتباه داده‌پیام^۱ ارسال کرده است می‌تواند با استفاده از پایگاه داده‌پیام و مبادله الکترونیکی داده‌پیام و نیز تلفن، فاکس، تلکس و پست الکترونیکی از قرارداد الکترونیکی انصراف دهد و به این ترتیب، به‌جای انصراف شفاهی و کتبی مرسوم سنتی از قرارداد، انصراف خود را از طریق شیوه الکترونیکی، یعنی داده‌پیام، به مخاطب خود ارسال کند.

مطابق این روش، «شخص» - اعم از شخص حقیقی و حقوقی یا سیستم‌های رایانه‌ای تحت کنترل آنان - به‌عنوان اصل‌ساز (ایجادکننده پیام)^۲، منشأ اصلی داده‌پیام است و داده‌پیام به‌وسیله او یا از طرف او تولید یا ارسال می‌شود (ق.ت.ا، بند ب ماده دوم).

توضیح حقوقی روند مزبور انصراف الکترونیکی چنین است که اصل‌ساز مصرف‌کننده‌ای است که داده‌پیام با مفاد و محتوای انصراف از قرارداد به‌وسیله او یا از طرف او تولید و به مخاطب ارسال می‌شود (ق.ت.ا، ماده دوم، بند ب). بنابراین، اصل‌ساز یا مصرف‌کننده می‌تواند قصد انصراف خود از قرارداد الکترونیکی را به‌صورت داده‌پیام تولید و ارسال کند، زیرا داده‌پیام عبارت از اطلاعات ایجاد، ارسال، دریافت یا ذخیره‌شده از طریق وسایل الکترونیکی، مغناطیسی، نوری یا وسایل مشابه از جمله مبادله الکترونیکی داده‌ها، پست الکترونیکی، تلگرام، تلکس یا تلکپی است (کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، بند د ماده ۴). این تعریف در ماده دوم قانون تجارت الکترونیکی ایران نیز تصریح و مقرر شده است: داده‌پیام عبارت از هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود. این تعریف در بند ج ماده چهارم کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی نیز تصریح شده است؛ همچنین داده‌پیام در ماده دوم قانون نمونه آنسیترال^۳ نیز هر نوع اطلاعاتی دانسته شده است که

1. Data Message.
2. Originator.
3. UNCITRAL.

به‌وسیله وسایل الکترونیکی، نوری یا مشابه آن از قبیل تبادل الکترونیکی داده، پست الکترونیکی، تلگرام و فاکس تولید، ارسال، دریافت یا ذخیره می‌شود.

اصل‌ساز داده‌پیام را در قالب «مراسله الکترونیکی» به «مخاطب»^۱ از طریق «سیستم الکترونیکی»^۲ ارسال می‌کند (همان، بنده ماده ۴). «مراسله» عبارت از هرگونه اظهار، اعلام، مطالبه، اظهاریه یا درخواست از جمله ایجاب و قبول آن است که طرفین باید در جریان انعقاد، اجرا یا انصراف قرارداد، آن را صورت دهند یا درباره انجام آن تصمیم بگیرند (همان، بند الف ماده ۴)؛ چنان‌که «مراسله الکترونیکی» عبارت از هرگونه مراسله‌ای است که طرفین داده‌پیام‌ها صورت می‌دهند (همان، بند ب ماده ۴؛ نوری، ۱۳۸۵، ص ۵۹). طبق بند ج ماده ۲ ق.ت.ا ایران، مخاطب شخصی است که اصل‌ساز داده‌پیام را به قصد ارسال برای او تولید و ارسال می‌کند. وفق این تعریف، اگر اشخاص دیگری داده‌پیام ارسال را دریافت یا آن را کپی کنند، مخاطب شناخته نمی‌شوند. بنابراین، مخاطب مراسله الکترونیکی شخصی است که منشأ داده‌پیام (اصل‌ساز) قصد دارد وی مراسله الکترونیکی را دریافت کند (کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، بنده ماده ۴). مطابق بند ج ماده دوم قانون تجارت الکترونیکی ایران، «مخاطب» در چنین پیام الکترونیکی شخصی است که اصل‌ساز قصد دارد وی داده‌پیام مبنی بر انصراف از قرارداد الکترونیکی را دریافت کند. اصل‌ساز یا منشأ پیام الکترونیکی گاهی «سیستم اطلاعاتی»، یعنی سیستمی که برای ایجاد، ارسال، دریافت، ذخیره یا هرگونه پردازش دیگر داده‌پیام‌ها است، را به‌کار می‌گیرد و پیغام انصراف خود از قرارداد الکترونیکی را به مخاطب ابلاغ می‌کند و گاهی از «سیستم پیغام خودکار»، یعنی از برنامه رایانه‌ای، ابزار الکترونیکی یا دیگر ابزار خودکار، برای ارسال اعلام انصراف استفاده می‌کند (همان، بندهای د و ه ماده ۴). در هر صورت، سیستم الکترونیکی ارسال داده‌پیام معنای عامی دارد و به هر نوع دستگاه یا مجموعه‌ای از دستگاه‌های متصل سخت‌افزاری اطلاق می‌شود که از طریق اجزای برنامه‌های پردازش خودکار داده‌پیام عمل می‌کند (ق.ت.ا، ماده ۱، بند و). تنها ویژگی این سیستم آن است که باید «واسط بادوام» باشد. واسط بادوام، بنابر دستورالعمل ۲۰۱۱/۸۳/EU پارلمان اروپا و شورا، مصوب ۲۵ اکتبر ۲۰۱۱، در مورد حقوق مصرف‌کننده، به معنای «هر وسیله‌ای است که مصرف‌کننده یا تاجر را قادر به ذخیره‌سازی اطلاعاتی که شخصاً به او داده شده می‌سازد، به‌طوری‌که این اطلاعات در مدت‌زمانی که برای اهداف مدنظر از آن اطلاعات کافی است برای ارجاعات آینده در دسترس است و همچنین معنای مجوز تکثیر بدون تغییر اطلاعات ذخیره‌شده را می‌دهد» (Directive 2011/83/EU of the European parliament and of the council, Art 1: 10).

بنابراین، اصل‌ساز یا منشأ پیام الکترونیکی موظف است قصد انصراف خود را از طریق «سیستم اطلاعاتی مطمئن» (نه هر سیستمی) به مخاطب ارسال کند. سیستم اطلاعاتی مطمئن سیستمی است که: ۱. به نحوی معقول در برابر سوءاستفاده و نفوذ محفوظ باشد؛ ۲. سطح معقولی از قابلیت دسترسی و تصدی صحیح را داشته باشد؛ ۳. به نحوی معقول، متناسب با اهمیت کاری که انجام می‌دهد، پیکربندی و سازمان‌دهی شده باشد؛ ۴. موافق با رویه ایمن باشد.

در بند چهارم، سیستم اطلاعاتی مطمئن مذکور به «رویه ایمن» تصریح شد و شرط تحقق ارسال پیام در سیستم اطلاعاتی مطمئن به موافق بودن سیستم اطلاعاتی مطمئن با رویه ایمن توصیف شد و مطلب مزبور این سؤال را پدید آورد که مقصود از ارسال پیام از طریق رویه ایمن چگونه انجام می‌شود؟

در پاسخ این سؤال باید گفت، رویه ایمن رویه‌ای برای تطبیق صحت ثبت داده‌پیام، منشأ و مقصد آن با تعیین تاریخ و برای یافتن هرگونه خطا یا تغییر در مبادله، محتوا یا ذخیره‌سازی داده‌پیام از یک زمان خاص است. رویه ایمن ممکن است با استفاده از الگوریتم‌ها یا کدها، کلمات یا ارقام شناسایی، رمزنگاری، روش‌های تصدیق یا پاسخ برگشت و یا طرق ایمنی مشابه انجام شود. قانون تجارت الکترونیکی ایران این‌گونه وسایل ارتباط الکترونیکی را که بدون حضور فیزیکی هم‌زمان تأمین‌کننده و مصرف‌کننده برای فروش کالا و خدمات و نیز انصراف از آن استفاده می‌شود، به «وسایل ارتباط از راه دور» تعبیر می‌کند، چنان‌که ایجاب و قبول راجع به کالاها و خدمات بین تأمین‌کننده و مصرف‌کننده و نیز انصراف

1. Addressee.
2. Computer system.

از آن با استفاده از وسایل ارتباط از راه دور را به «انصراف آن از راه دور» تعبیر می‌کند (ق.ت.ا، ماده ۳۷). البته طرفین قرارداد می‌توانند درباره هرگونه تغییر در تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش داده‌پیم توافق کنند، زیرا چنین توافق و قرارداد خاص طرفین عقد معتبر است (همان، ماده ۵).

بنابراین، اعلام انصراف از ارتباط الکترونیکی و در نتیجه، انصراف از قرارداد مربوط تابع تشریفات ویژه‌ای است و این تشریفات به شرح مذکور و مستخرج از مقررات قانون تجارت الکترونیکی است.

این قاعده کلی و حکم استنباط مزبور از قانون تجارت ایران با برخی از اسناد بین‌المللی نیز سازگار است که به مسئله انصراف از قراردادهای الکترونیکی پرداخته‌اند.

نخستین سند بین‌المللی در استناد استنباط قاعده کلی مزبور، کنوانسیون بیع بین‌المللی کالای مصوب ۱۹۸۰ سازمان ملل موسوم به CISG است؛ به این توضیح که، مطابق ماده ۲۰ کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، یکی از منابع و مستندات قانونی تفسیر موارد مبهم و مجهول این کنوانسیون است. دو ماده ۷۱ و ۷۲ کنوانسیون بیع بین‌المللی کالای مصوب ۱۹۸۰ سازمان ملل متحد به روش انصراف از ارتباط الکترونیکی و در پی آن به انصراف از قرارداد مربوط پرداخته و ماده ۷۲ این کنوانسیون نیز تشریفات اعمال انصراف را شبیه به تشریفات ماده ۷۱ این کنوانسیون در رابطه با تعلیق قرارداد دانسته و اعلان قصد خود مبنی بر انصراف از قرارداد را به طرف مقابل لازم تلقی کرده و این دو ماده، اعلام فوری اخطار انصراف از قرارداد به مخاطب را لازم و اجباری شمرده است (CISG, Art 71: A)، مگر این که طرف مقابل مخاطب پیشتر اعلام نموده باشد که تعهدات خود را اجرا نخواهد کرد (CISG, Art 72: C). مطابق ماده ۷۲ کنوانسیون مذکور، این اخطار می‌تواند به صورت کتبی یا شفاهی، اعم از فیزیکی و الکترونیکی باشد. از این رو، ماده ۷۲ این کنوانسیون تصریح کرده است: «طرفی که قصد اعلام بطلان دارد، چنانچه وقت اقتضا کند، مکلف است اخطار متعارفی به طرف دیگر بدهد تا برای او این امکان فراهم شود که اطمینان کافی برای ایفای تعهدش بدهد» (CISG, Art 72: B).

اصطلاح «متعارف» در این ماده به اخطار کتبی و شفاهی ناظر است. هرچند از این اصطلاح استنباط می‌شود که اخطار مذکور به صورت فیزیکی خواهد بود (صفایی و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۲۱۷)، این استنباط موجب آن نمی‌شود که اصل سازتواند اخطار را از طرق الکترونیکی به مخاطب ارسال کند.

اطلاق و عموم این ماده قراردادهای فیزیکی مرسوم سنتی و نیز قراردادهای الکترونیکی را دربر می‌گیرد. آن‌گاه این گفتار وجه علمی پیدا می‌کند که بدانیم کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی ۲۰۰۵ در مورد شناسایی قانونی ارتباطات الکترونیکی مقرر کرده است: «اعتبار یا قابلیت اجرای مراسله یا قرارداد را نمی‌توان صرفاً به این دلیل که در قالب مراسله‌ای الکترونیکی است رد کرد» (کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی، بند اول ماده ۸).

طبق ماده ۲۰ کنوانسیون مزبور، استناد به سایر مقررات بین‌المللی و از جمله استناد به مقررات کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا ۱۹۸۰ (CISG) در تفسیر مواد و موارد مبهم و مجمل و مسکوت پذیرفته شده است و تنها شرط این استناد مطابق بند نخست ماده ۵ کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی در تفسیر موارد مبهم و مجمل و مسکوت این است که به «خصیصه بین‌المللی مقررات کنوانسیون و نیز به ضرورت ارتقای هماهنگی در اجرای آن و رعایت حسن‌نیت در تجارت بین‌الملل توجه شود». از این رو، بند دوم این ماده مواردی را که حکم آن‌ها در این کنوانسیون نیامده برعهده سایر مقررات بین‌المللی نهاده است، مشروط بر این که «طبق اصول کلی که کنوانسیون بر آن مبتنی است و در صورت فقدان این گونه اصول، طبق قانونی که حسب قواعد حقوق بین‌الملل خصوصی حاکم است، حل و فصل شود».

1. United Nations Convention On Contracts for the International sale of Goods, 1980, (CISG), Art 71-72.

از آنجاکه کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۸۰ سازمان ملل متحد استفاده از وسایل غیر فیزیکی را در یکی از مواد خود اجازه داده و مقرر کرده است که «قرارداد بیع لازم نیست به طور کتبی منعقد یا اثبات شود و از نظر شکلی محتاج به رعایت هیچ شرط دیگری نیز نیست» (CISG, Art 11)، استناد به مواد کنوانسیون اخیر برای رفع موارد ابهام و اجمال و مسکوت کنوانسیون قبلی مجاز است.

همچنین قاعده کلی مزبور از بند ب بخش ۲۱۴ یوسیتا^۱ (UCITA, Section 214, b) و از دستورالعمل تجارت الکترونیکی اروپا نیز قابل استخراج و مستفاد است (Council Directive 2000/31/EEC, Art 11: B).

ممکن است استناد به استنباط قاعده کلی مزبور از اسناد بین‌المللی گفته شده مورد ایراد قرار گیرد و گفته شود: «استناد به این اسناد بین‌المللی در قاعده کلی مزبور به معنای لازم‌الاتباع بودن آن‌ها در حقوق ایران نیست، به‌ویژه اگر قانون ایران را در مقام بیان شرایط تلقی نماییم و سکوت را به معنای عدم پذیرش قابل تفسیر کنیم نه اجمال!

وجهه حقوقی استناد به سند بین‌المللی مزبور در استنباط قاعده کلی فوق و نیز وجهه حقوقی این سند بین‌المللی در تفسیر حقوق تجارت الکترونیکی داخلی ایران در پاسخ ایراد مزبور آن است که قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ با الهام از مقررات نمونه تجارت الکترونیکی آنسیترا^۲ سال ۱۹۹۶ (MLEC) مدون شده و مقررات نمونه مذکور در کنوانسیون استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای الکترونیکی مصوب ۲۰۰۵ مجمع سازمان ملل متحد^۳ تبلور یافته است، لذا بر این اساس، می‌توان مواضع قانون تجارت الکترونیکی ایران را در نحوه انصراف از قراردادهای الکترونیکی از مقررات استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای الکترونیکی گرفت و مواد و موارد مبهم و مجمل و مسکوت قانون تجارت الکترونیکی ایران را تفسیر کرد و از آنجاکه ماده ۲۰ آن در این خصوص ارجاع به مواد ۷۱ و ۷۲ کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا (CISG) داده است، «استناد به این سند بین‌المللی در استنباط قاعده کلی مزبور به معنای لازم‌الاتباع بودن آن‌ها در حقوق ایران است؛ به این استدلال که هر چند قانونگذار ایران در این خصوص در مقام بیان شرایط مورد نظرش بوده است، ولی سکوت او از بیان این قاعده کلی به معنای واضح بودن مسئله بوده است نه عدم پذیرش.

ماده ۶ قانون تجارت الکترونیکی ایران مواردی را از قاعده کلی و حکم مذکور ماده ۵ خود استثنا و مقرر کرده است که انعقاد قرارداد یا انصراف از آن در این موارد از طریق سیستم داده‌پیام و قرارداد الکترونیکی میسر نمی‌شود. این مواد عبارت‌اند از:

«هرگاه وجود یک نوشته از نظر قانون لازم باشد، داده‌پیام در حکم نوشته است، مگر در موارد زیر: الف) اسناد مالکیت اموال غیر منقول؛ ب) فروش مواد دارویی به مصرف‌کنندگان نهایی؛ ج) اعلام، اخطار، هشدار و یا عبارات مشابهی که دستور خاصی برای استفاده کالا صادر می‌کند و یا از به‌کارگیری روش‌های خاصی به‌صورت فعل یا ترک فعل منع می‌کند» (همان، ماده ۶).

مطابق این دو ماده می‌توان یک قاعده کلی استنباط کرد و گفت: اجرای انصراف قرارداد الکترونیکی از طرق الکترونیکی در تمامی موارد ممکن و صحیح است، مگر در موارد استثنای مذکور این ماده که باید از طرق غیر الکترونیکی انجام یابد؛ به این استدلال که اصل انعقاد قرارداد در سیستم الکترونیکی تجویز نشده است تا فراگرد انصراف آن نیز الکترونیکی باشد.

مستند نخست این قاعده کلی و حکم استنباطی مذکور منطوق و حاصل جمع مواد ۵ و ۶ قانون تجارت الکترونیکی ایران است و مستند دوم این قاعده کلی و حکم استنباطی مزبور، مواد ۱۸ تا ۲۱ قانون تجارت الکترونیکی ایران مصوب ۱۳۸۲ است.

1. Uniform Computer Informations Transactions Act, U.A, 1999, [UCITA].

2. Guide to Enactment of the UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce 1996, pp. 26-27.

3. United Nations Convention on the use of Electronic Communications in International Contracts, (2005) United Nations, New York, Art 14; Segovia, Javier, S.Szozepianiak Piotr, Niedzwie Dziniski (2013). Ecommerce & Intelligent Methods, Spain, Springer.

نتیجه‌گیری

این پژوهش، در پاسخ به این سؤال اصلی که «روش‌های انصراف از قراردادهای الکترونیکی در قانون تجارت الکترونیکی ایران چیست»، به این نتیجه رسید که مطابق قانون تجارت الکترونیکی ایران دو روش فیزیکی و الکترونیکی برای انصراف از قراردادهای الکترونیکی وجود دارد. روش انصراف فیزیکی از قراردادهای الکترونیکی طبق عرف سنتی قراردادها و مطابق مقررات محیط انصراف فیزیکی از قراردادهای غیرالکترونیکی صورت می‌گیرد. انصراف فیزیکی از قراردادهای الکترونیکی نظیر فسخ قرارداد و اعمال خیار در انحلال عقد است. روش انصراف الکترونیکی از قراردادهای الکترونیکی توسط خریدار کالا و خدمات انجام می‌گیرد؛ به این بیان که خریدار کالا و خدمات، به‌عنوان اصل‌ساز، با استفاده از پایگاه داده‌پیام و مبادله الکترونیکی داده‌پیام و نیز تلفن، فاکس، تلکس و پست الکترونیکی قصد خود مبنی بر انصراف از قرارداد الکترونیکی را از طریق تبدیل به قصد مذکور به فرمت الکترونیکی، یعنی داده‌پیام، به مخاطب خود ارسال و اعلام می‌نماید.

منابع

- الشریف، محمد مهدی و اسعدی، سیدحسین (۱۳۹۳). تأملی بر ماهیت حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی. *مطالعات حقوق تطبیقی*، ۵(۱)، ۱۵۳-۱۳۳.
- امامی، سیدحسین (۱۳۷۱). *حقوق مدنی*. تهران: کتابفروشی اسلامیه، چاپ یازدهم.
- باقری اصل، حیدر (۱۳۸۷). احکام اختصاصی خیار حق انصراف قانون تجارت الکترونیکی ایران. *نامه حقوقی مفید*، ۱۴(۷۰)، ۷۶-۵۹.
- باقری اصل، سعیده، باقری اصل، حیدر، مسعودی، ناصر و شعاریان ستاری، ابراهیم (۱۳۹۶). ماهیت حق انصراف در قراردادهای الکترونیکی. *مطالعات فقه و حقوق اسلامی*، ۹(۱۷)، ۷-۳۲.
- تصویب‌نامه شماره ۳۵۷۸۱/ت/۳۶۹۷۵ مورخ ۱۳۸۶/۳/۸ هیئت وزیران در اجرای ماده دو آیین‌نامه چگونگی تنظیم و انعقاد توافق‌های بین‌المللی مصوب ۱۳۷۱.ش مبنی بر امضای موقت کنوانسیون سازمان ملل متحد در خصوص استفاده از ارتباطات الکترونیکی در قراردادهای بین‌المللی مورخ ۲۳ نوامبر ۲۰۰۵ م.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۲). *ترمینولوژی حقوق*. تهران: گنج دانش، چاپ ششم.
- سرمند سعیدی، سهیل و میرزایی، وحیدرضا (۱۳۸۳). *تجارت الکترونیک*. تهران: پرس‌مان، چاپ اول.
- صفایی، سیدحسین، عادل، مرتضی، کاظمی، محمود و میرزائزاد، اکبر (۱۳۹۰). *حقوق بیع بین‌المللی*. انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۱). *مقدمه علم حقوق*. بهمن برنا، چاپ یازدهم.
- معاونت آموزش و پژوهش قوه قضاییه (۱۳۸۹). *قواعد حقوق تجارت الکترونیک*. انتشارات جنگل، چاپ اول.
- نوری، محمدعلی و نخجوانی، علی (۱۳۸۲). *حقوق تجارت الکترونیکی*. تهران: انتشارات گنج دانش، چاپ اول.
- بناء نیاسری، ماشاء الله (۱۳۸۵). تشکیل قرارداد در فضای سایبر. *پژوهش‌های حقوقی*، ۵(۹)، ۴۳-۶۲.
- Council Directive 2000/31/EEC, "On Certain Legal Aspects of Information Society Services, in Particular Electronic Commerce, in the Internal Market (Directive on Electronic Commerce)". (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32000L0031>)
- Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0083>)
- Guide to Enactment of the UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce 1996. (https://uncitral.un.org/en/texts/e-commerce/modellaw/electronic_commerce)
- Segovia, J., Szczepaniak, P. S., & Niedzwiedzinski, M. (Eds.). (2002). *E-commerce and intelligent methods* (Vol. 105). Springer Science & Business Media.
- United Nations Commission on International Trade Law. (<https://uncitral.un.org/>).

UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce with Wide to Enactment 1996, United Nations Publication, New York, 1997; (<https://digitallibrary.un.org/record/232118>).

UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment 2001, United Nations Publication, New York 2002. (https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_signatures).

UNCITRAL Model Law on Electronic Signatures with Guide to Enactment 2001, United Nations Publication, New York 2002. (https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_signatures).

Uniform Computer Information Transactions Act, U.S.A, 1999, [UCITA].([https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/2-502-7357?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)&firstPage=true](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/2-502-7357?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)&firstPage=true)).

United Nations Convention in use of electronic communications in international contracts, (2005) United Nations, New York. (https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/conventions/electronic_communications).

United Nations Convention On Contracts for the International Sale of Goods, 1980, [CISG]. (https://uncitral.un.org/en/texts/salegoods/conventions/sale_of_goods/cisg).

